

ЧОРНОБИЛЬ — КОНСТАНТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВНО-ПОЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ _____

У статті простежено механізм концептуалізації образу *Чорнобиль* як константи сучасної української мовно-поетичної свідомості. Вказано на шляхи формування специфічного «чорнобильського» словника, наголошено на активному залученні одиниць термінологічного характеру, відзначено типи семантичного, аксіологічного, конотативного переосмислення традиційно-поетичних одиниць, які потрапляють у поле семантичної дії стрижневої номінації *Чорнобиль*.

Ключові слова: константи мовної свідомості, словник сучасної української поезії, *Чорнобиль*.

Усталення концептуальних знаків лінгвокультури, констант мовно-поетичної свідомості — процес тривалий і зумовлений цілим рядом інтра- та екстралінгвальних чинників. Чи не єдиним винятком на тлі такої загальної закономірності можна вважати мовну константу *Чорнобиль*.

У сучасному українському поетичному мовомисленні образ *Чорнобиль* вирізняється тим, що його можна: а) чітко хронологізувати; б) простежити в реальному часі механізми метафоризації та аксіологізації. Адже, як слушно стверджує І. Гоцинець, у структурі відповідної номінації «відбувся надзвичайно динамічний і виразний перехід від конкретно-предметного значення до ономастичного, а відтак — до поняттєвого. Під впливом потужних екстралінгвальних чинників за надзвичайно короткий проміжок часу номінація *чорнобиль* розширила свій асоціативно-семантичний потенціал, стала концептуальним мовно-часовим знаком»¹.

Розширення семантичної структури мовної номінації передбачає реалізацію її нових парадигматичних зв'язків як на рівні узусу, так і в системі поетичного дискурсу. І цілком очевидно, що вони істотно різнитимуться, адже, як переконливо доводить Л. А. Лисиченко, в системі багатозначного слова входять не всі асоціативні зв'язки, не всі значення слова, що трапляються в мовному спілкуванні, а тільки усталені, закріплені практикою². Поетична практика реалізує значно ширший спектр значень, ніж зафіксовані навіть найновішими словниками, — саме таку тенденцію спостерігаємо при концептуалізації образу *Чорнобиль* як константи сучасної української мовно-поетичної свідомості. Тому спробуємо з'ясувати семантичну динаміку зазначеної номінації в поетичному дискурсі постчорнобильського періоду та простежити механізми нарощення нових типів

¹ Гоцинець І. «Чорнобиль болем України вічно буде мучити мене...» (семантичний розвиток образу Чорнобиля у мові художньої літератури 80–90-х років ХХ ст. // *Культура слова*. — К., 2004. — Вип. 64. — С. 21.

² Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. — Х., 1977. — С. 23.

сполучуваності, встановлення нових семантико-асоціативних зв'язків. Останні, зокрема, зумовлені як об'єктивним фактором топонімічної пов'язаності техногенної катастрофи з місцем розташування Чорнобильської АЕС, так і внутрішньою (значною мірою містично-символічною) формою власної назви *Чорнобиль*. Отже, у розкодуванні аналізованої номінації можна відзначити два семантичні процеси: а) відштовхування від прозорої словотвірної структури апелятива *чорнобиль* і похідного від нього топоніма *Чорнобиль* (← *чорний* + *билина*) та б) звернення до пророчої книги Нового Завіту — Об'явлення св. Іоанна Богослова.

Зафіксовані в досліджуваній поезії нові текстуальні зв'язки апелятива *чорнобиль* розширюють його семантичний обсяг, зафіксований загальномовними словниками, — «багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину»³. Оскільки «ознака, що лежить в основі внутрішньої форми слова, визначає переносність значення»⁴, природно, що осмислювані в контексті трагедії дистрибутивні ознаки «колір» (*чорний*) та «смак» (*гіркий*) символізуються як маркери експресивної оцінки і формують коло усталених «чорнобильських» конотацій. Відповідні поетичні контексти актуалізують фітономени *чорнобиль*, *полин*, *чорнобиля*, які формують синонімічний ряд, стають складниками метафоричних структур (часто це багаточленні, семантично ускладнені словесно-образні комплекси) й експресивно взаємно підсилюють одні одних, надаючи мікроконтекстам високого ступеня емоційно-психологічного напруження. Пор.: «Я народився в *полиновім* краї, Де легенди сивої розкрилля, Де себе знаходить і втрачає Вік новий в гіркому *чорнобиллі*» (Л. Вишеславський), «Летить *полином* баба — ледве встига *чорнобилем* бігти за тою здоровою, тяжкою, як туча, старою коровою» (І. Драч).

Синонімічний ряд фітономенив екстраполюється й на власну назву *Чорнобиль*, стимулюючи формування ряду стійких епітетних характеристик *чорнобильський* — *чорний*, *гіркий*, *полинний*, *полиновий*. Контексти чорнобильської поезії зумовлюють семантичне ускладнення цих ознак, що мають спільне значення «сповнений горя, біди». Вони утворюють нові типи синтагм і вступають у нові парадигматичні зв'язки. Пор.: «*Чорнобиль*, наш *горе-Чорнобиль*, *гірка* твоя доля *полинна*» (П. Тимочко), «Це в нас алергія душі від *полинного* світу, І думок, що вже мають синдром планетарних трагедій, Залишає *Чорнобиль* в пластах постмодерного світу» (М. Дьомін).

Звертання до тексту Об'явлення св. Іоанна Богослова виявляються у використанні символу *зоря Полин*: «І засурмив третій ангол, — і велика *зоря спала* з неба, палаючи, як смолоскип. І спала вона на третину річок та на водні джерела. А ймення *зорі* тій *Полин*. І стала третина води, як *полин*, і багато з людей повмирили з води, бо згіркла вона» (Об'явлення св. Іоанна Богослова, Гл. 10–11). Рефлексії цього символу в поезії чорнобильської тематики не тільки пов'язані з природою, характером його внутрішньої форми, а й демонструють здатність вислову прогнозувати й моделювати дискурс, «впливати на формування семантики ключових слів, окремих словосполучень, речень чи тексту в цілому, виступати засобом когезії, сприяти формуванню його конотативних значень, додаткових смислових природжень, мотивувати художній образ»⁵. Пор.: «І сходить над Дніпром *гірка зоря-полин*» (Л. Костенко), «*Зоря Полин*, відома з Одкровення, Упала в Прип'ять атомним вогнем» (І. Гнатюк), «Глянь: над тобою *почорніла* вись, А в ній *звізда*, ім'я якій — *Чорнобиль*» (П. Тимочко).

³ Словник української мови : В 11 т. — К., 1980. — Т. 11. — С. 356.

⁴ Сологуб Н. М. Мовний портрет Яра Славутича. — К. ; Вінніпег, 1999. — С. 45.

⁵ Голянич М. І. Внутрішня форма слова і художній текст. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 3.

У багатьох поезіях відбувається стилістична адаптація сакрального вислову *зоря-полін* до комунікативно-прагматичних потреб «чорнобильських» текстів. Стилiстично видозмінюючись, він уживається з інтенсифікованою (у формі тавтологічних і плеонастичних образів) негативною експресією та модифікованим функціонально-естетичним змістом (метонімічні перенесення, парцеляція, взаємозаміщення *полін* — *гіркий* як різні типи структурно-семантичних трансформацій символу): «Раптом зразу в пелену туману *чорнобиллям* чорним на Чорнобиль *Впало Одкровення Іоанна*» (Л. Вишеславський), «Чорнобиль наш. *Зоря. Полін* — підступний дар тирана, під серцем, Києве, твоїм незгоєна вже рана» (О. Лань), «*Гірка зоря*, що на Чорнобиль *Упала* нагло, як стріла, Крилом зловісної хвороби Усіх нас, мабуть, опекала» (І. Гнатюк).

Прикметним стилістичним параметром образу *Чорнобиль* є його виразна часова маркованість. У мові поезії чорнобильської тематики це виявляється не лише у згадуваній уже пов'язаності з хронологічною межею 26 квітня 1986 р. (хоч і цей ракурс вимальовується досить чітко, як-от у вірші О. Бурлаки: «*Двадцять шосте квітня* — це траурна дата. Не забудуть ні Прип'ять її, ні Чорнобиль, Як на всю Україну четвертий реактор чорним вибухом атомні кинув хвороби»), а й передусім в аксіологічній інтерпретації цієї дати, яка «знаменувала [...] початок “нового літочислення” (назва однойменного циклу чорнобильських віршів Івана Гнатюка) і нового напрямку художнього мовомислення»⁶. Семантика часової межі втілюється у стилістичних фігурах мовного контрасту. Контрастність характерна для мікро- і макроконтекстів, які засвідчують оцінність описів Чорнобиля «до» і «після» техногенної катастрофи. Пор.: «Дивлюсь на Чорнобиль — землю бачу усю, як є, *безмежну і малу, до озарінь і смерті нетерплячу, у розквіті* [...]» (Л. Горлач), «На пасіці в Чорнобилі бджола, *Коли цвіло довокола і яріло, До вулика свого нектар несла, Святе й трудне вивершуючи діло*» (В. Бровченко), «Те поле святого хіба *не родить* вже другий рік. *Заросле й забуте*, ніби його Його хтось на смерть прирік [...] *Засохле*, як хліб на сонці, *Запечене кров'ю серць, Те поле засіяв стронцій, Страшніший за всяку смерть*» (І. Гнатюк).

На експресивному контрастуванні ознакових характеристик як атрибутів ключових номінацій «мир, спокій, краса» — «аварія, лихо» побудовані контексти-антитези. Пор. функціонально-семантичне навантаження колористичної тріади *білий* (колір радості, чистоти) — *чорний* (колір трагедії, горя, жалоби) — *голубий* (колір сакрального): «Все ясно, *біло* так було, І раптом *чорнеє* крило, Що над Чорнобилем знесло Далеко в небо *голубеє*» (М. Кондратенко).

«Межовий» статус Чорнобильської катастрофи прочитується і в розгорнутих синтаксичних конструкціях: «А великий мученик-Чорнобиль У своїй трагедії живе, — Це від неї (час його сподобить) *Піде літочислення нове*» (І. Гнатюк), і в дійктивно-символічному образі «там, за Чорнобилем»: «*Там, за Чорнобилем*, — за паралеллю паралель. За паралелями — боги. Даждьбог, Сварог і Лель» (Є. Гуцало).

Домінантною темою, що визначає специфічну концептуалізацію образу *Чорнобиль* як константи сучасної української мовно-поетичної свідомості, є *аварія*. У мові досліджуваної поезії вербалізація поняття «аварія» охоплює різнопланові, подекуди стилістично аморфні образи. Це, очевидно, пов'язано із суб'єктивним сприйняттям самого вибуху на ЧАЕС, недостатністю інформації про масштаби й можливі наслідки катастрофи: «Ти [Україна] була приречена, як здобич, Ти лише тривоого жила І збирала вісті про *Чорнобиль*, як жебрачка крихти зі стола» (І. Гнатюк). На рівні текстотворення наслідком таких несподіваних асоціацій образу Чорнобиля стають різновекторність стимульованих

⁶ Гоцинець І. Зазнач. праця.

ним асоціацій (*Чорнобиль* → *аварія*, *Чорнобиль* → *зона*, *Чорнобиль* → *біль*, *лихо*, *трагедія*, *Чорнобиль* → *хвороба*, *смерть* тощо) та строкатість поетичного словника, задіяного для вербалізації відповідних асоціацій. У зв'язку з цим важко вибудувати чітку, ієрархічно організовану парадигму образів, координованих розгортанням теми *аварії*, — настільки різноплановими й концептуально неспівмірними виявляються номінації, поетичні вислови, фразеологізми і т. ін., що «втягаються» в поле її семантичної дії. Поетичний словник постчорнобильської епохи кардинально змінюється, поповнюючись лексичними одиницями термінологічного, вузькофахового характеру (*реактор*, *саркофаг*, *радіонукліди*, *атом*, *стронцій*, *дезрозчин*), а також розширюючи семантичний обсяг і сполучуваність традиційних одиниць поетичної мови (*небо*, *зоря*, *світло*, *вогонь*, *вибух* і т. ін.). Показовими для поетичної мови цього періоду є номінації й вислови, що моделюють химероморфний образ Чорнобиля (*привид*, *примара*, *грипозний сон* тощо). Об'єднавчим стрижнем для вказаних шарів чорнобильського словника слугує однозначна негативна експресія, властива їм імпліцитно і підтримувана загальним звучанням контексту.

Розглянемо для прикладу текстотвірні функції наукового терміна *радіація* («випромінювання, зокрема електромагнітної енергії, яким-небудь тілом // Електромагнітні хвилі, випромінювані яким-небудь джерелом»⁷) — одного з найактивніших, що поповнили словник чорнобильської поезії. Включений до складу генитивної метафори *жертви радіації*, він втрачає властиву йому у фаховій метамові стилістичну нейтральність, динамічно переміщується з периферії мовного вжитку до його центру і стає носієм визначальної для чорнобильських образів експресивної ознаки «небезпека, загроза // смерть»: «Ті чорні сосни — я їх обмину, то *жертви радіації* вже мертві» (І. Гнатюк). Кульмінаційне звучання, посилене введенням у контекст зниженого розмовного дієслова *здихати*, має відповідний мотив у поетичному фрагменті Л. Костенко: «Здичавілі од крові нації Будуть щирити ікла, мов звір, І *здихатимуть від радіації* У роззявлених пащах нір».

Слово-термін *реактор*, а також характеристики позначуваної ним реалії також є ознакою специфічного поетичного словника постчорнобильського періоду. Відзначимо оцінність відповідних висловів, зумовлену нетиповою сполучуваністю з абстрактом *тривога* — «Всі, хто живе й Чорнобилем не вбиті, не спалені в *реакторі тривоги*» (Є. Гуцало), з дієсловом *ув'язнити* — «У саркофаг *ув'язнено реактор*» (А. Камінчук). Негативно-оцінну функцію виконують також хтонічні порівняння: «Все так негадано звершилось: *Вогонь з реактора* — як *змій*,— І світ потрапив у немилість страшного атома. Амін» (І. Гнатюк).

У поетичних творах на чорнобильську тему відбувається зміна семантики й аксіології таких традиційних одиниць поетичної мови, як *світло* та *вогонь*. Потрапляючи у сферу семантичної іррадіації понять «Чорнобиль», «саркофаг», вони стають стрижнями оформлення контекстів із загальним значенням «катастрофа», «небезпека», «лихо», «смерть», «трагедія», розвивають не властиві для попередніх етапів реалізації національної поетики смислово-експресивні відтінки: «Те *світло* не зна ні кордонів, ні заборон. Воно проникає під кітель, і шкіру, і попіл. І важко іде споночілий від горя Чорнобиль, Як віск, прошиваючи у *саркофазі* бетон» (Б. Олійник), «Я обпалений атомним лютим, нещадним *вогнем*,— Хочу вижити, хочу приборкати ядерну *смерть*» (М. Сингаївський), «Знемагає Україна в *пекельнім атомнім вогні*» (В. Квітневий).

Спостерігаємо усталення нової епітетної сполучуваності іменника *вогонь* із прикметником *атомний*. У межах відповідної сполуки інтенсифікується компо-

⁷ Словник української мови.— К., 1977.— Т. 8.— С. 429.

нент «руйнація» в семантичній структурі означуваного й істотно розширюється семантичний обсяг і конотація означення. Первісне стилістично нейтральне значення слова *атомний* («пов'язаний із використанням енергії атома»⁸) під впливом екстралінгвальних факторів та контекстних умов набуває однозначного негативно-оцінного змісту. Пор. у мовистилі І. Гнатюка: «Тривожуюся, що *атомні вогні* Вже блискавками крешуть над тобою», «Зоря Полин, відома з Одкровення, Упала в Прип'ять *атомним вогнем*», «Не дай нам, Боже, каятись в одчай, Не дай прозріти в *атомнім вогні*».

Згадуване вже недостатнє ознайомлення із суттю трагедії, страх перед впливом «мирного атома» на людину спричинилися до химероморфізації образу Чорнобиля в усіх типах його метафоричної репрезентації. Передусім це виявляється у виразному мотиві нерозуміння, який можна було б умовно окреслити як «щось загрожує», «щось завдає болю, лиха, смерті» і т. ін. На текстовому рівні це мікрообрази *привид*, *вігадки*, *химери*, *сон*, *примара*, системне уживання яких також визначає лексичний образ Чорнобиля: «*Неначе привид* у вікні, стоїть *Чорнобиль* перед нами» (І. Гнатюк), «Невже *Чорнобиль* — *вігадки*, *химери*, *грипозний сон*, розвіяний за мить» (Л. Горлач), «І височить *Чорнобиль*, як *примара*» (В. Бутрім), «*Смертельним смерчем* зробиться *Чорнобиль*» (І. Гнатюк).

Чорнобильська катастрофа осмислюється як *Божий гнів*, *Божя кара*, пор.: «Як *Божий гнів*, *Чорнобиль Тяжкіє* над усім» (І. Гнатюк), «І *Божий гнів Чорнобилем* своїм / *Впаде* на нас, розверзнутий громово. Вже двічі падав, вивержений з надр» (І. Гнатюк).

Домінантна для поезії чорнобильського циклу тема *аварії* детермінує розгортання мікротеми *зона*. Стриженева щодо неї однойменна номінація — ознака поетичного словника постчорнобильської доби — ввійшла в активний мовний обіг із 1986 р., кардинально розширивши первісне значення («1. Певний простір, район, територія, що характеризуються щільними ознаками»⁹) й розвинувши новий, нині вже кодифікований лексико-семантичний варіант «Територія відчуження із заборонаю проживання людей, що виникла внаслідок екологічної чи технологічної катастрофи»¹⁰. Із цим значенням слово *зона* актуалізоване в контекстах, де семантика Чорнобиля реалізується в стереотипних експресивно маркованих висловах: «“*Зона Чорнобиль*” — там *мертва* земля, *Мертві* оселі, діброви, *Мертві* багаті родючі поля, Стихла там пісня і слово» (О. Лань), «Уже не ходить у долині трактор, Колючий дріт. То *зона* чи *тюрма*?» (А. Камінчук), «Німіий Чорнобиль — справжня *мертва зона*. Єдине *мертве* місто на землі» (В. Бутрім). Функцію підсилення закладеної в нього негативної аксіології виконують послідовно уживані епітети *мертвий*, *німіий* (пор. мотив спорожніння), пенітенційні конотації (*колючий дріт*, *тюрма*).

Із семантикою лексеми *зона*, що репрезентує чорнобильський простір, пов'язана семантика слова *дорога* з аксіологічним нашаруванням «приреченість». Передусім простежуємо це на прикладі синтаксично зв'язаної прийменникової конструкції *дорога на Чорнобиль*, пор.: «Певно, хлопці з машини й в машину!.. А Київ довкола в фонтанах хлопоче. А їм *на Чорнобиль дорога* полинна. А серце за них молитися хоче» (С. Йовенко). У семантичній структурі номінації *дорога* імпліцитно наявний компонент «напрямок руху». Дієслівні конструкції, якими передається значення руху й конкретний напрямок руху, на зразок *поспішати в Чорнобиль*, *летіти на Чорнобиль*, *іти на Чорнобиль* і т. ін., містять додатковий значеннєвий відтінок «дорога невідворотності», «дорога приреченості», пор.:

⁸ Там же. — К., 1970. — Т. 1. — С. 71.

⁹ Там же. — К., 1972. — Т. 3. — С. 684.

¹⁰ Великий тлумачний словник української мови. — Ірпінь, 2001. — С. 382.

«кинувши свої пости, з глибинки, із найвищої з інстанцій *спішать в Чорнобиль*, під крило акацій — безсмертником українським прорости» (Б. Олійник), «*Летять, летять машини на Чорнобиль*, на чорну жур, на погар, на біду» (Л. Горлач), «*І сигналив позаду шофер. І пішла на Чорнобиль колона*» (В. Осадчий).

Вербалізаторами експресивно-психологічного осмислення трагедії Чорнобиля, природно, виступають абстракти експресивного змісту *біда, горе, лихо, драма, нещастя, трагедія* і т. ін. Вони послідовно актуалізуються у складі епітетних сполук із прикметником *чорнобильський (чорнобильська біда, чорнобильське лихо, чорнобильська трагедія)* та генітивних метафор із власною назвою *Чорнобиль (біда Чорнобиля, трагедія Чорнобиля)* як ситуативні мовні знаки з експресією глибокого трагізму: «Він [ліс] пережив *чорнобильську біду*, Але його краса неопалима» (І. Гнатюк), «Біль серця не тихне. За травмою травма. *Чорнобиля лихо* — нечувана драма» (М. Кондратенко). Пор. участь відповідних лексем в експресивному моделюванні складного асоціативного комплексу такого змісту: «Тихо й страшно дихають турбіни. Вже тривожність — ока не зімкне. І *Чорнобиль болем України* Вічно буде мучити мене» (І. Гнатюк). Показово, що дистантне розташування номінацій *Чорнобиль* та *біль, біда* в поетичному тексті не послаблюють їх асоціативного й експресивного зв'язку: «І не тільки один *Чорнобиль* Після року тяжких терпінь Чорним спомином, як в жалобі, перев'язує *давній біль*» (І. Гнатюк), «Та *Чорнобиль* вічно берегтиме хрест своєї *чорної біди*» (І. Гнатюк).

Концептуалізація образу *Чорнобиль* ґрунтується також на осмисленні причин і наслідків аварії на ЧАЕС, на вербалізації понять, що пов'язані з мікротемотою «урок», із мотивами безвідповідальності, моральної деградації тощо. На рівні тексту ця тенденція зумовлює перехід власної назви *Чорнобиль* у загальну («Ми у любові молимося за них, За всі людські *чорнобилі* і скверни», «Давно, мов зірвана печать, Мораль утратила значимість, і на путі несповідимій Німі *чорнобилі* кричать» — І. Гнатюк) та використання публіцистичного вислову «духовний *Чорнобиль*» («Хто в нашу долю тільки не втручався. В яких тенетах тільки не б'ємось. Духовний *Чорнобиль* давно вже почався, а ми ще тільки його боїмось» — Л. Костенко).

Отже, на основі конкретних слововживань назви *Чорнобиль*, зафіксованих у мові української поезії після 26 квітня 1986 р., простежуємо процес вербалізації семантично-асоціативних моделей *Чорнобиль* → *аварія, Чорнобиль* → *зона, Чорнобиль* → *біль, лихо, трагедія, Чорнобиль* → *хвороба, смерть*, що експлікують формування відповідної константи сучасної мовної свідомості. Вона реалізується в характерному «чорнобильському» поетичному словнику, який не лише актуалізує лексику загальноживаного словника, а й істотно розширює, видозмінює семантичний обсяг традиційного поетичного словника.

Н. М. СИУТА

CHORNOBYL AS A CONSTANT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AND POETIC MENTALITY

In the article the mechanism of conceptualisation of the image of Chornobyl as a constant of contemporary Ukrainian language and poetic mentality has been analysed. The ways of formation of specifically Chornobyl's vocabulary have been pointed out. The special stress has been laid on active attract of units of terminological character. Different types of semantic, axiological, connotative re-interpretation of traditionally poetic units which get into a sphere of semantical action of the principal nomination *Chornobyl'* has been mentioned.

Keywords: constants of language mentality, vocabulary of modern Ukrainians poetry, *Chornobyl'*.